

Олена Колибенко, Олександр Колибенко

«Вислі» монети від боярина Ратибора

Історія давньоруської доби знає не надто велике число імен бояр. Навіть найзначніші й наближені до великих київських князів представники цієї привілейованої верстви суспільства лише по декілька разів згадані у літописах та інших джерелах.

Не буде перебільшенням сказати, що одним з найвпливовіших людей свого часу та безпосереднім помічником («правою рукою») Володимира Мономаха був боярин зі звучним, войовничим та підкреслено слов'янським іменем Ратибор. Ті декілька згадок цієї історичної особи, які донесли до нас літописи та інші джерела, пов'язані з надзвичайно важливими подіями у житті Русі. Безумовно, що найбільш відомий за джерелами Ратибор був найавторитетнішим переяславським боярином усього давньоруського періоду історії цього міста.

Дослідження давньоруських печаток розпочалося з виходу у світ статті керченського краєзнавця Ю.Ю. Люценка *О древней вислой свинцовой печати с надписью «От Ратибора», найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве*¹. В.Л. Янін, аналізуючи ці печатки, вказував:

Среди русских печатей древнейшей поры небольшую и весьма своеобразную группу составляют свинцовые буллы с погрудным изображением на одной стороне св. Климента папы римского и надписью «От Ратибора» на обороте. [...] Печати Ратибора отличаются несколькими весьма существенными признаками, среди которых на первом месте следует назвать совершенно необычную и неповторенную в русской сфрагистике форму их надписи. Это единственный случай, когда надпись не просто фиксирует принадлежность печати, а своим падежным выражением прямо указывает, что документ, снабжённый такой печатью, содержит собственное «рукописание» владельца буллы. Иными словами, надпись относится не к печати, а к документу, ею скреплённому. Такая надпись кажется наиболее уместной при письменном распоряжении, письме, донесении и т.п., но не при акте. Это как бы ярлык с обратным адресом, некое подобие исключительно поздней

---

¹ Гавриленко В.О. *Шлях до сфрагістики*. К., Львів, 2014, 31; Люценко Е. О древней вислой свинцовой печати с надписью «От Ратибора», найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве. *Труды III Археологического съезда*. Т. 2. К., 1878, 165–169.

печати частной переписки, а сама формула «От Ратибора» может служить указанием на то, что Ратибор пользовался своими буллотипами при запечатывании корреспонденции².

Підкреслюючи унікальність печаток Ратибора, В.Л. Янін навів слова відомого дослідника руської сфрагістики М.П. Ліхачова:

Нас может и должно смущать одно обстоятельство, — то, что от Ратибора сохранился ряд печатей и притом разных матриц, других же подобных воеводских или наместничьих печатей неизвестно ни одной ни для XI, ни для XII в. Это обстоятельство остаётся загадкой³.

У зв'язку з цим В.Л. Янін продовжував:

Это обстоятельство остаётся загадкой и сейчас. Одним только исключительным положением Ратибора нельзя объяснить своеобразия рассмотренной группы печатей. Однако нам хотелось бы сейчас обратить внимание на другое обстоятельство. Несмотря на своё исключительное положение, Ратибор никогда не пользовался той степенью власти, которая ставила бы его в один ряд с другими владельцами печатей XI — начала XII в. Если любая другая современная ему печать по своему оформлению была печатью актовой, то буллы Ратибора на всём протяжении его государственной карьеры сохраняют признаки буллы неофициального документа.

Печать Ратибора оформлена иначе, чем печати князей и митрополитов. И нет ничего невероятного в том, что именно в своеобразии её типа впервые проявляются тенденции выразить типическими особенностями композиции своеобразие самого политического института, обладавшего этой печатью, — института наместничества, отличного от двух других политических институтов, пользовавшихся правом буллы, — княжеской и высшей церковной власти⁴.

Отже дослідники, що займалися печатками Ратибора, уже на рубежі 1950–1960-х рр. розуміли як причину появи власної печатки в одного з найзначніших бояр Русі — намісника великих київських та переяславських князів, так і походження тексту її лицьової сторони — напису «ОТЪ РАТИБОРА», який мав засвідчувати авторство листа, але не більше того.

Ратибор у писемних пам'ятках

Щоб зрозуміти місце та роль цієї історичної особи, слід ще раз переглянути відомості про нього в джерелах. Найдавнішу згадку про Ратибора (названого лише своїм хрестильним іменем — Климент) містить *Житіє Феодосія Печерського*:

2 Янін В.Л. О печатях Ратибора. *СА*, 1960, № 2, 270–275; Его же. *Актовые печати Древней Руси*. Т. 1. М., 1970, 60–61.

3 Янін В.Л. *Актовые печати Древней Руси*, 63.

4 Там же, 63–64.

И се же паки инъ бояринъ того же христороубца идый нѣколи съ князьмъ своимъ христороубцьмъ на ратнныя, хотящемъ имъ брань сътворити, обѣщася въ умѣ своемъ, глаголя, яко «аше възвращюся съдравъ въ домъ свой, то дамъ святѣй Богородици въ монастырь блаженааго Феодосия 2 гривнѣ золота, еще же и на икону святыя Богородица вѣнць окую». Таче бывъшу снятию и многомъ от бою оружиемъ падъшемъ. Послѣ же побѣдени бывъше ратннии, си же спасени възвратисася въ дома своя. Боляринъ же забысть еже дасть святѣй Богородици. И се по дньхъ нѣколицѣхъ, спящю ему въ полудне въ хранинѣ своей, и се приде ему глас страшнѣ, именемъ того зовущъ его: «Клименте!» Онъ же възпрянувъ и сѣде на ложи. Ти видѣ икону святыя Богородица, иже бѣ въ монастыри блаженааго, прѣдъ одрѣмъ его стоящю. И глас от нея исхожааше сице: «Почто се, Клименте, еже обѣща ми ся дати, и нѣси ми даль? Нѣ се нынѣ глаголю ти: потыщися съвършити обѣщание свое!» Си же рекъши, икона святыя Богородица невидима бысть от него. Тѣгда же бояринъ тѣ, въ страхѣ бывъ, таче възмѣ, имъ же бѣ обѣщалься, несь въ монастырь, блаженому Феодосию вѣдасть, такоже и вѣнць святыя Богородица на иконѣ окова. И се же паки по дньхъ немнозѣхъ умысли тѣ же бояринъ дати Евангелие въ монастырь блаженааго. Таче, яко приде къ великууму Феодосию въ монастырь, имый подъ пазухою съкръвено святое Евангелие, и по молитвѣ хотящема има сѣсти, оному не у еще явивъшу Еуангелия, глагола тому блаженный: «Първъѣ, брате Клименте, изнеси си святое Еуангелие, еже имаши въ пазусѣ своей и еже обѣщаль еси дати святѣй Богородици, ти тѣгда сядемъ». Се слышавъ, онъ ужасеся о проповѣданни преподобнааго, не бѣ бо никомуже о томъ възвѣстилъ. И тако изнесъ святое то Евангелие, вѣдасть блаженому на руцѣ, и тако сѣдъ и духовныя тоя бесѣды насытивъся, възвратися въ домъ свой. И оттолѣ велику любовь имяаше къ блаженому Феодосию и часто прихожааше къ нему, и велику пользу принимаше от него⁵.

Згаданий у даному фрагменті *Житія* Климент — боярин великого київського князя Ізяслава. Було б надзвичайно заманливо спробувати датувати окремі події, описані достатньо детально, з низкою подробиць, які дозволяють відтворити деякі реальні факти із життя як Феодосія, так і Ратибора-Климента. Зрозуміло, що всі наведені в даному фрагменті *Житія* події відбулися як за життя великого київського князя Ізяслава-Дмитрія Ярославича, оскільки Климент фігурує тут як «бояринъ того же христороубца», так і за життя Феодосія. Цей етап боярської кар'єри Ратибора-Климента завершився 3 жовтня 1078 р. разом зі смертю князя Ізяслава. Це дало підстави В.Л. Яніну датувати описані у даному фрагменті *Житія* події часом до 1078 р.⁶ На нашу думку, названу дату можна абсолютно впевнено скоригувати: «до 30 квітня 1074 р.». Цього дня Феодосій Печерський, з яким постійно спілкувався Климент, важко захворів і згодом помер. Однак це також не вирішує проблеми, адже події описано в наведеному фрагменті послідовно. Інформацію про ці

5 Житие Феодосия Печерского. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т.1: XI–XII века. Под ред. Д.С. Лихачёва, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4872>

6 Янин В.Л. О печатях Ратибора, 274.

події автор *Житія* (преподобний Нестор-літописець) міг отримати як від самого Климента, так і від тих людей, яким той її розповів. Вони відбулися не впродовж однієї доби чи місяця, хоч автор *Житія* максимально стиснув оповідь про них.

Отже, напередодні важкої битви, в якій у складі дружини князя Ізяслава Ярославича мав узяти участь і Климент, відбулася молитва останнього з обіцянкою пожертви церкві Богородиці. Після цього сталася переможна для Ізяслава Ярославича, але кровопролитна битва з великою кількістю жертв з обох сторін. Принагідно зазначимо, що супротивники князя Ізяслава названі «ратьнии», а не «погани», як традиційно називали половців чи інших кочовиків. Згадана битва була, вірогідно, міжкнязівською чварою, і автор *Житія* не вдавався у подробиці, адже створювалося воно у 1080-х рр., вже після смерті Ізяслава. В останнє десятиріччя свого життя Ізяслав Ярославич провів декілька великих битв. Зрозуміло, це не могла бути битва на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., коли його було убито. З середини березня 1073 р. Ратибор-Климент разом із своїм князем Ізяславом мусив поневірятись у польських та німецьких землях. Перед цим, з 2 травня 1069 р. повернувся до Києва після першого Ізяславового вигнання й 20 травня 1072 р. брав участь у перенесенні мощів Бориса та Гліба у нову, збудовану Ізяславом Ярославичем, кам'яну церкву у Вишгороді⁷. Ще раніше — з 15 вересня 1068 р. — Ратибор-Климент мав супроводжувати свого князя у його першому вигнанні (до Польщі). Сталося це після розгрому половцями коаліції князів Ізяслава, Святослава та Всеволода на р. Альті, що відбувся незадовго перед тим. Однак це була не та битва за участі Ратибора-Климента, яку ми розшукуємо, адже в битві на Альті війська Ізяслава та його братів зазнали нищівної поразки. Нам же потрібна переможна битва. Вірогідно, такою була згадана як у літописі, так і в *Слові о полку Ігоревім* ще одна, попередня, битва — 3 березня 1067 р., коли вищезгадана коаліція трьох братів Ярославичів перемогла Всеслава Брячиславича на р. Немизі. Що битва була кровопролитною, в *Інатіївському літописі* зазначено тими ж словами, що й у *Житії*: «и бы^с сѣча зла . падоша мнозѣ и шдолѣ Изаславъ . Стославъ . Всеволодь . а Всеславъ бѣжа»⁸. Наведена літописна цитата, очевидно, мала одного й того ж автора з цитатою з *Житія* й несла в собі, за винятком імен, одну й ту ж інформацію: «Таче бывъшу сънатию и многомъ от бою оружиемъ падъшемъ. Послѣже побѣжени бывъше ратьнии, си же спасени възвратишася въ дома своя».

Таким чином, усі описані у *Житії* факти, пов'язані зі стосунками Ратибора-Климента й Феодосія Печерського, реально могли відбуватися лише у двох невеликих часових проміжках — від самого початку березня 1067 р. до середини вересня 1068 р. й з 2 травня 1069 р. до середини березня 1073 р.

7 ПСРЛ 2: 171–172.

8 ПСРЛ 2: 156.

Хронологічно останньою згадкою Ратибора є *Правда Руська*, а саме стаття 53 т. зв. *Докладної Правди*:

А се оустави Володимиръ Всеволодичъ по Сватополче съзвавъ дружиною свою на Берестовомъ: Ратибора тысячького кыневского и Прокопию бѣлогородского тысячького, Станислава переяславскаго тысячького, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Шльгова мужа, и оустави люди до третьаго рѣза [...]⁹

Історіографічний консенсус наполягає, що ця подія (доповнення законодавства) відбулася одразу ж після вступу Володимира Мономаха на київський стіл (20 квітня 1113 р.), хоча, строго кажучи, текст не дає підстав для настільки точного датування і варто було б говорити про інтервал між смертю Святополка Ізяславича («по Сватополче») та Олега Святославича (1115 р.), чий представник згаданий у переліку¹⁰.

Крім того, останнім часом з'явилися сумніви щодо прийнятої дати вступу Мономаха на київський стіл. С. Циб дійшов до аргументованого висновку, що Святополк помер у дні Великого посту 1114 р.¹¹ Також він пропонує свою точку зору на дату створення так званого *Уставу Мономаха*. Автор звернув увагу на відсутність в Берестовому найактивнішого й найвпливовішого князя із клану чернігівських Святославичів — Олега. С. Циб пояснює цей факт передсмертною хворобою цього князя, яка завадила йому взяти участь у Мономаховій нараді, і, отже, найвірогіднішим часом укладення *Уставу* визначає першу половину 1116 р.¹²

Таким чином, зафіксований джерелами період активної діяльності Ратибора-Климента охоплює значний проміжок часу: 1067–1114/1116 рр. Це приблизно 47–49 років, тобто майже півстоліття. Якщо на момент битви на Немізі Ратибор мав близько 20-ти років від народження, то він, вірогідно, народився десь у середині 1040-х рр., і у 1114/1116 р. йому, відповідно, мало виповнитися близько сімдесяти років.

Життєвий шлях Ратибора між щойно обговореними згадками порівняно добре, як на боярина, висвітлений в літопису. По смерті Ізяслава Ярославича Ратибор перейшов на службу до його брата Всеволода, нового великого київського князя. Під 1079 р. знаходимо його в Тмуторокані: «Всеволодь же посади посадни^к . Ратибора . Тмоутороканю», а під 1081 р. читаємо: «Бѣжа Игореви^ч Дѣвдъ с Володаремъ Ростиславличем^ѣ . мѣа маа . въ . ѿ . днѣ . і придоста Тмутороканю . і аста Ратибора и сѣдоста Тмутороканю»¹³.

9 *Правда Русская*. Т. 1. Тексты. М., Л., 1940, 127.

10 Див. щодо цього: Толочко А.П. *Краткая редакция Правды русской: Происхождение текста*. К., 2009, 11, 57.

11 Цыб С. Когда Владимир Мономах стал киевским князем? *Ruthenica IX* (2010), 33.

12 Там же, 33–36.

13 *ПСРЛ*: 196.

Наступного разу Ратибор згаданий під 1096 р. в оповіді про убивство половецьких ханів Ітларя та Китана у Переяславлі. Дізнаємося, що Ітларь перебував в місті, і при тому розмістився на дворі Ратибора («лежашу на синици оу Ратибора», у *Лавр.*: «оу Ратибора . на дворѣ»). Ініціаторами убивства літопис вказує «дружин[у] . Ратиборов[у] чадъ» (у *Лавр.*: «дружина Ратибора»), вони ж, названі «отроками» Ратибора, й здійснили задумане. При нагоді дізнаємося про дорослого сина Ратибора на ім'я «Шльбегъ Ратиборичъ» (у *Інат.*: «Ельбѣхъ Ратиборечъ», *Хлебн.*: «Шльбѣгъ Ратиборичъ»)¹⁴.

Востаннє в літопису Ратибор згадується під 1100 р. як «муж» Мономаха в оповіді про князівський з'їзд в Уветичах, на якому вирішувалася доля Давида Ігоревича: «послаша . къ Двѣди мужи свои . Стополкъ Путату Володимерь Ратибора . Двѣдъ [и] Шлегъ . Торчина» (*Лавр.*: «Володимерь . Шрогоста . и Ратибора»)¹⁵.

Можливо, особливий статус Ратибора при князях могло б прояснити його походження. Це ім'я — унікальне для давньоруської антропонімії. Спроби пошуку антропонімічної традиції, для якої воно не було б чимось унікальним і неповторним, приводять нас на польські землі. Якщо залишити осторонь давнє місто-фортецю Ратибор (Рацібор, Рацібуж, пол. Racibórz) в Південно-Західній Польщі, походження назви якого неясне¹⁶, а також не менш давнє місто-фортецю Ратибор (Ратцебург, нім. Ratzeburg) на території сучасної Німеччини, назване на честь його засновника — князя полабських слов'ян племінного союзу бодричів, то матимемо кілька історичних осіб, які носили це ім'я в XI–XIII ст. Найбільш близькими за часом до особи Ратибора переяславського, безперечно, є названий вище князь бодричів Ратибор, який загинув у битві в 1043 р., а також західнопоморський князь Ратибор, син Святобора, одружений із Прибиславою, донькою Ярослава.

Усі інші Ратибори з польських земель, безумовно, є родичами чи нащадками цих двох князів. Це мимоволі примушує шукати місце у цій когорті й для нашого Ратибора, який носив князівське, хоча й не руське, ім'я. Висловимо припущення: Ратибор міг потрапити на Русь дитиною після другого походу Ярослава Володимировича у Мазовію у 6555 (1047 р.), коли, згідно з *ПВЛ*, той переміг мазовшан, убив їхнього князя Мойслава та підкорив їх Казимирів¹⁷.

14 *ПСРЛ* 1: 227; *ПСРЛ* 2: 217.

15 *ПСРЛ* 1: 272; *ПСРЛ* 2: 249.

16 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX (Warszawa, 1888), 362–364.

17 *ПСРЛ* 2: 143. Пор. аналогічно: Алфьоров О.А. Нові сфрагістичні дані про тмутараканського посадника Ратибора (за матеріалами колекції О. Шереметьєва). «*ПриПОНТийский мяняла: деньги местного рынка*». Тезиси докладов и сообщений II Международного нумизматического симпозиума (Севастополь, 14.09–19.09.2012). Севастополь, 2012, 11.

Вислі печатки «от Ратибора»

На момент виходу друком першого тому зводу давньоруських актових печаток В.Л. Яніна (1970 р.) дослідникові було відомо 7 екземплярів печаток Ратибора, відтиснутих п'ятьма парами матриць. Навіть такий обмежений матеріал дозволив Яніну встановити послідовність їх виникнення, а також накреслити можливу абсолютну хронологію побутування. Найбільш раннім Янін визнав екземпляр № 67 (за його каталогом) із помилкою у написі імені святого Климента: О КЛНМНСО (замість Κλημηζ, котру пояснив як наслідок копіювання підпису до мозаїчного зображення св. Климента в Софії Київській (де «о» виявляється прихопленим початком титулу святого — *ó páλαζ τήζ Ρωμηζ* — присутньому на підписі). Наступними варіантами мають бути № 68 та 69 із тією ж помилкою в імені. Варіант № 70, відтиснутий тією ж матрицею, що й № 69, вже містить виправлене і притому руське ім'я «КЛНМЄНТ», найпізнішим типом є № 71 (напис: О КЛНМЕНТ). Найдавніший варіант, крім того, відрізняється формою напису на лицьовій стороні: ОТЬ [РАТНБОРА], тоді як на решті печаток — O^{O} (№ 68) або O^{O} [РАТНБОРА] (№ 69–71), що також підтверджує послідовність зміни матриць¹⁸. Подібна класифікація, на думку ученого, добре корелює із фізичними розмірами печаток: кружки двох давніших типів печатки (№ 67 та 68) є меншими за три пізніших типи: відповідно 22–24 мм та 25–28 мм.

Абсолютна хронологія печаток досягалася співвіднесенням цієї класифікації із відомостями писемних джерел щодо діяльності Ратибора. Найдавніший (за В.Л. Яніним) варіант печатки (№ 67) датується 1079–1081 рр., оскільки обидва його екземпляри походять з берегів Таманського півострова. Наступний за хронологією варіант № 68 знайдено у Києві — отже, він датується київським періодом кар'єри Ратибора при дворі Всеволода Ярославича. Варіант № 69 пов'язується з переяславським періодом при дворі Володимира Мономаха, оскільки одну з двох відомих печаток цього типу знайдено на Переяславщині. Печатка варіанта № 70 виявлена у Києві й відповідає останньому, київському періоду діяльності Ратибора, як і печатка № 71, придбана у Стамбулі Софійським музеєм (Болгарія)¹⁹.

Наведені вище спостереження дозволили В.Л. Яніну висловити думку про те, що Ратибор отримав право користування власною печаткою як тмутороканський посадник Всеволода Ярославича у 1079 р. До нього, та й після нього, там сиділи князі, які мали свої печатки. Необхідність підтримання листування з великим київським князем Всеволодом Ярославичем на далекій відстані, в умовах постійної боротьби з князями-ізгоями, могла стати причиною

18 Янін В.Л. *Актовые печати Древней Руси*, 61–62.

19 Там же, 63.

Рис. 1. Печатка Ратибора з околиць м. Переяслава-Хмельницького. Знахідка 2015 р. Зворотна сторона

Рис. 2. Печатка Ратибора з околиць м. Переяслава-Хмельницького. Знахідка 2015 р. Лицева сторона

надання Всеволодом Ярославичем права персональної печатки, обмеженого лише сферою листування.

Одна з печаток Ратибора-Климента (№ 69–2 за В.Л. Яніним), випадково знайдена поблизу с. Клепачі Лубенського р-ну Полтавської обл., входить до каталогу сфрагістичних знахідок з території Переяславської землі, підготовленого В. Булгаковою. У цьому каталозі, що включає у себе 8 пам'яток (7 печаток і 1 плomba), печатка Ратибора є єдиною знахідкою, яка походить не зі столиці князівства — Переяслава²⁰. Однак у 2015 р. в на околиці м. Переяслава-Хмельницького, у заплаві р. Трубіж, було випадково знайдено ще одну печатку, яка містить напис «СѢТ РАТНБОРА» (рис. 1, 2). Знахідка цієї печатки з окремим написанням літер «СѢ» та «Т» підтверджує факт випадання більшості печаток у кінцевому пункті призначення листів, які ними запечатувались.

І. Жуков у своїй невеликій публікації 2011 р., присвяченій печаткам Ратибора, нараховує вже 18 таких печаток від 7-ми варіантів матриць. Він також відзначає достатньо широку топографію їх знахідок: Крим — 4 екз., Київ — 2 екз., Київська обл. — 2 екз., Полтавська обл. — 1 екз., Новгород — 2 екз., Смоленськ — 1 екз., Курська обл. — 1 екз., Україна (точне місце знахідки не встановлено) — 5 екз.²¹ Зрозуміло, що в це число не входить згаданий вище переяславський екземпляр печатки Ратибора, який слід вважати 19-м. Однак насправді чисельність таких печаток, на нашу думку, є значно вищою: ще приблизно на 8–10 екземплярів, виявлених випадково чи під час незаконного

20 Булгакова В. Переяславль и Переяславская земля в сфрагистических находках. *Наукові записки з української історії: зб. наук. стат.* Вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008, 260–261.

21 Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора. *Нумізматика і фалеристика*, № 3. К., 2011, 5.

металопошуку. Всі подібні знахідки, як правило, проходять повз науковців, продаються через спеціалізовані аукціони й осідають у приватних колекціях.

Топографія знахідок печаток Ратибора, як гадають, свідчить про широку географію його діяльності. Але ж знахідки печаток Ратибора фіксуються у вірогідному кінцевому пункті, де вони втрачали своє функціональне призначення після зрізання з листів, які вони засвідчували. Тому їх топографія швидше є свідченням широкої діяльності й мобільності адресатів листів.

Запропонована В.Л. Яніним схема викликає деякі запитання, адже містить суперечливі моменти. Так, стверджуючи, що найдавніший варіант печатки Ратибора (л. с. «ОТЬ/РАТН/БОРА», зв. с. «ОКЛН/МНСО») виготовлений у Києві, він все-таки датує його 1079–1081 рр., тобто часом перебування Ратибора в Тмуторокані²². Звичайно, печатку Ратибору могли виготовити якраз перед його призначенням у це місто. Але на нашу думку, це пояснюється тим, що право на власну печатку Ратибор отримав не від Всеволода, після призначення до Тмуторокані, а ще від попереднього свого патрона — Ізяслава Ярославича. В.Л. Янін проігнорував цей київський етап службової кар'єри боярина. Тоді запропонована ним послідовність матриць відповідає їх написам, адже різчик найдавнішої матриці (киянин) дійсно просто скопіював напис «О КЛНМНСО» у Софії Київській, заодно вирізавши «ОТЬ РАТН-БОРА» на іншій стороні. Наступна ж матриця, яка виготовлялась у Тмуторокані, вже містила напис, що починався з літери «Ω» (омега).

Як зазначалося, існує два основних варіанта печатки Ратибора, де замість літери «О» використовувалася «Ω» (омега). Перший з них містить напис у формі «Ω РАТНБОРА», другий — «ΩТ РАТНБОРА». І. Жуков, публікуючи дві таких печатки, вказує не тільки на різницю в написанні тексту лицьової сторони та художньому виконанні зворотної (портрет святого Климента на другому варіанті вирізьблено майстерніше, з детальною проробкою елементів ризи), але й на різницю в їх діаметрах (26 та 28 мм відповідно)²³.

На основі цього спостереження І. Жуков дійшов до висновку, що другий варіант («ΩТ РАТНБОРА»), на який припадає основна кількість відомих печаток, слід вважати більш раннім:

Об этом также свидетельствуют нумизматические памятники боярина Ратибора, которые довольно подробно описаны в книге К.В. Бабаева «Монеты Тмутараканского княжества» (2009 г.). На сегодняшний день известно 15 экземпляров монет от разных пар матриц, все они в основном найдены на Таманском полуострове, Краснодарского края (Тмутараканское княжество). Прообразом данных монет стала вислая печать Ратибора 2-го варианта, о чём свидетельствует идентичное изображение портрета и ризы святого Климента, а также написание букв О и ТЪ — раздельно в первой строке и написание буквы Н во второй строке. Поэтому 2-й вариант

22 Янін В.Л. *Актовые печати Древней Руси*, 63.

23 Жуков И. *Вислые печати боярина Ратибора*, 5.

печати Ратибора можно датировать началом его деятельности, когда он был наместником в Тмутараканском княжестве 1078–1081 гг., но и в дальнейшем он мог использовать матрицы второго варианта печати, в своей деятельности в Киеве и Переяславле, о чём свидетельствуют их находки в этом регионе²⁴.

До монет боярина Ратибора, що несподівано для науковців вигулькнули 10 років тому, ми ще повернемося. Стосовно ж другого (за І. Жуковим) варіанта печатки Ратибора, опублікованого у його статті (л. с. «СѢТ/РАТН/БОРА», зв. с. «ОКЛН/МЕНТ»), то він чітко відповідає варіанту № 70 за В.Л. Яніним, якого останній аргументовано виводить із варіанта № 69 і пов'язує з періодом діяльності Ратибора як київського тисяцького. До цього ж періоду В.Л. Янін відносить і найпізніший (на його думку) варіант № 71 печатки Ратибора, виявлений на території Туреччини²⁵.

На нашу думку, точка зору В.Л. Яніна про ці два варіанти матриць підтверджується як спостереженнями за типологією (й, відповідно, відносно хронологією печаток), так і топографією їх знахідок. Такі спостереження дозволяють також зробити висновок про наявність у Ратибора печатки з написом «ОТЪ РАТНБОРА» ще у перший київський період його діяльності (в близькому оточенні Ізяслава Ярославича). Тмутараканський період слід пов'язувати з печаткою з написом «СѢ РАТИБОРА». На наступному етапі, очевидно, в перший переяславський період (до повернення Володимира Мономаха у Переяславль) Ратибор користувався печаткою з написом «СѢТ РАТНБОРА» на лицевій стороні та все тим же, що й раніше, написом «О КЛНМНСО» на зворотній. Після повернення Володимира Мономаха до Переяславля й до переходу його на київський престол (1093–1113 рр.) Ратибор, вірогідно, послуговувався печаткою з написами «СѢТ РАТНБОРА» на лицевій стороні та «О КЛНМЕНТ» на зворотній. В останній, київський, період своєї багаторічної кар'єри, який, очевидно, був досить коротким, Ратибор використовував печатку з написами «СѢТ РАТНБОРА» та «О КЛНМЕНТ».

Наведені вище спостереження, на нашу думку, дозволяють заперечити точку зору І. Жукова про те, що Ратибор використовував вислі печатки не впродовж усієї своєї багаторічної діяльності, а лише тоді, коли був намісником в Тмутараканському і Переяславському князівствах. Намісник за своїм статусом прирівнювався до удільного князя, а печаток інших посадових осіб в той час не було²⁶.

Помилковість цієї точки зору, на нашу думку, є очевидною. Як значна кількість самих печаток Ратибора, так і багато варіантів їх матриць, що послідовно змінюються, широка географія їх знахідок, у тому числі за межами території Русі, свідчать про зворотнє. Звужуючи період побутування печаток

24 Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора, 6.

25 Янин В.Л. *Актовые печати Древней Руси*, 63.

26 Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора, 6.

Ратибора, І. Жуков одночасно надає йому право карбування власної тмутороканської монети й виводить її тип з варіанту печатки № 70. Цей варіант В.Л. Янін вважає одним з найпізніших і пов'язує з останнім, київським етапом його діяльності. На нашу ж думку, він використовувався Ратибором ще у Переяславі, однак аж ніяк не у Тмуторокані.

«Вислі» монети «от Ратибора»

Поява у середовищі колекціонерів так званих «монет Ратибора» викликає чимало запитань. У 2007 р. російським нумізматом В.В. Зайцевим вперше було уведено до наукового обігу кілька давньоруських монет абсолютно нового, невідомого раніше типу. В.В. Зайцев опублікував опис та фотографії цих рідкісних пам'яток поганої збереженості, визначивши їх як монети тмутороканського посадника Ратибора²⁷.

К.В. Бабаєв, який присвятив цим монетам окремих підрозділ своєї монографії («Тип II. Монеты боярина Ратибора»), описав їх таким чином:

Л.с.: Погрудное изображение святого Климента, Папы Римского, с усами и длинной бородой, в мантии с квадратным воротником и полами, расходящимися в стороны, снизу. Правая рука приподнята в жесте благословения, в левой Евангелие. Голова не покрыта, вокруг головы — нимб из точек. По сторонам от фигуры — надпись на греческом языке Ο ΗΙ ΚΛΗΜΕΝΤ («святой Климент»). Ободок из точек, соединенный между собой линией.

О.с.: Трёхстрочная надпись на русском языке ОТЪ / РАТН / БОРА. Сплошной ободок²⁸.

Крім того, автор навів низку цікавих фактів щодо цих монет, які надають багату інформацію для роздумів. Перш за все, К.В. Бабаєв вказав, що всі монети, схоже, карбовані різними штемпелями, що мають однакову композицію. Особливістю деяких екземплярів є зворотне розміщення літери «Р» у другому рядку легенди реверсу. Також важливо, що усі монети цього типу виготовлені з білону чи низькопробного срібла. Рентгенофлюоресцентний аналіз однієї з монет показав, що у сплаві присутній значний відсоток міді (близько 35–40%), майже 60% срібла. Деякі екземпляри (на думку К.В. Бабаєва) могли бути виконані на тонкій мідній платівці й плаковані білим металом для імітації під срібло. Цією обставиною автор пояснив вкрай незадовільну якість таких монет. Оскільки товщина металевих заготовок дуже

27 Зайцев В.В. О новых находках древнерусских монет X–XI вв. *Средневековая нумизматика Восточной Европы*. Вып. 2. М., 2007, 5–22.

28 Бабаєв К.В. *Монеты Тмутараканского княжества*. М., 2009, 31. Примітно, що на відміну від печаток Ратибора, де лицьовою стороною вважають іменний напис, а зворотною — зображення св. Климента, сторони його монет визначаються протилежним чином.

незначна, вони мають обломи різного ступеню серйозності. К.В. Бабаєв стверджує, що перші свідчення про монети цього типу з'явилися у середині 1990-х рр. Однак аж до недавнього часу ці надзвичайно рідкісні монети через їх низьку якість і ще гіршу збереженість не публікувались, адже їх, начебто, вважали або одним з різновидів наслідувань таманським міліарісіям, або взагалі жетонами чи печатками. І лише у 2007 р. В.В. Зайцев зауважив, що вони, вірогідно, є грошовими знаками, викарбуваними в Тматорокані під час короткого періоду правління тут боярина Ратибора, намісника великого князя київського (1079–1081 рр.). К.В. Бабаєв також вважає їх повноцінними грошовими знаками, які були створені у Тматорокані за зразком давно відомих науці печаток Ратибора. Відмінність монет і печаток полягає лише в орфографії напису зворотної сторони: на відміну від печаток, частина яких має легенду «СѢТ РАТНБОРА», монети містять виключно легенду «ОТЪ РАТНБОРА». Вагу монет встановити складно (від 0,7 до 2,4 г), діаметр — 23–27 мм. Бабаєв підкреслює, що легенди та зображення на монетах виконані неякісно, відстань між літерами дуже відрізняється, привертає увагу дуже тонкий шар плакування сріблом, який на сьогодні уже зник з поверхні частини монет²⁹.

Намагаючись пояснити причину такої низької якості «монет Ратибора», К.В. Бабаєв шукає її у завданнях, що їх нібито поставили перед Ратибором: послабити вплив Візантії. Карбування власної монети, на думку дослідника, стало наслідком гострої нестачі грошових знаків у князівстві, яка була викликана економічним конфліктом з імперією. Виходячи з цього, посадник Ратибор прийняв рішення про випуск власної монети в найкоротші терміни, без допомоги візантійських майстрів. Оскільки часу було мало, то зразком для штемпелів було обрано печатку Ратибора зі святим Климентом. Штемпелів вдалося виготовити небагато, але зроблені вони були непрофесійно й швидко виходили з ладу та замінювалися новими, такими ж неякісними, що пояснює неспівпадіння штемпельних пар усіх відомих монет. До того ж залежність Тматорокані від імпорту срібла, у першу чергу з Візантії, зумовила потребу карбувати монети з низькопробного білону й плакувати тонким шаром білого металу. Закінчуючи свій огляд «монет Ратибора», К.В. Бабаєв зазначає, що вони є першими достовірними іменними монетами в історії Тматорокані й, очевидно, залишаться найбільш рідкісними з відомих на сьогодні монет князівства: крім короткого періоду карбування (не більше двох років), низька якість металу та штемпелів передбачає погану збереженість, що й видно за відомими екземплярами³⁰.

О.А. Алфьоров у невеликій публікації 2012 р. також звертається до «монет Ратибора», називаючи їх «справжньою сенсацією вітчизняної нумізмати-

29 Бабаєв К.В. *Монеты Тмутараканского княжества*, 33–35.

30 Там же, 35–36.

Рис. 3. Лицева та зворотна сторона монети Ратибора (за О.А. Алфьоровим)

ки». Публікуючи один з екземплярів цієї монети (рис. 3), за його інформацією, знайдений в околицях сучасного м. Ялта в Криму, він зазначає: «Емісія власних грошей Ратибором є явищем, яке так і не знайшло свого пояснення. Якщо тмутараканський ринок дійсно потребував монети, то її карбування за посадника мало би бути в політичному контексті обережнішим, адже платіжний засіб — це не тільки еквівалент цінних металів, а й досить самостійний крок»³¹. Також у цій публікації О.А. Алфьоров вводить до наукового обігу дві печатки з приватної колекції О. Шереметьєва, одну з них атрибутовує як печатку Ратибора (невідомого раніше типу), іншу — як печатку його сина Ольбега (Семена) Ратиборича. Друга з цих печаток, що містить на зворотній стороні напис «Ѓ РАТНБОРНЧА», на думку автора статті, за типологією тотожна найранішій батьківській.

Обидві печатки не мають аналогів у руській сфрагістиці. Жоден з урядників княжої доби не мав молівдовулів із зображенням Богородиці, що було притаманним виключно для князівської та владичої сфрагістики. Так само статус Ратибора дозволяє користуватись печаткою його синові, що не мало місця ані до цього ані після. Існування у Ратибора молівдовулів двох типів (один з яких характерний для княжої сім'ї), посадництво і карбування в Тмутаракані монети та використання його сином Ольбегом печатки із зазначенням патроніму, надає постаці цього боярина особливого статусу в руських землях, подібного до князівського³².

Печатка із патронімом замість особового імені — річ нечувана. Головне ж, патронім позбавляє печатку її функціонального призначення і робить

31 Алфьоров О.А. Нові сфрагістичні дані про тмутараканського посадника Ратибора, 9.

32 Там само, 10–11.

цілковито беззмістовною: єдине завдання печатки вказати безпомилково на її власника і автора послання, чим засвідчити його (послання) істинність. А якщо у Ратибора було більше синів, ніж (завдяки випадковості) відомо з літопису? Від котрого з них прийшла грамота? Чи можна собі уявити печатку із написом: «від Ольговича» чи «від Мономашича»?

Узагалі, унікальність артефакту, що належить до числа масових, типових, серійних (а печатки саме є такими) сигналізує про його аномальність, і у вдумливого дослідника мусить викликати швидше сумніви, ніж колекціонерський азарт.

Ще однією публікацією, в якій розглядаються «монети Ратибора», є стаття В.М. Чхайдзе *Нумизматика Тмутаракани (по поводу книги К.В. Бабаева «Монеты Тмутараканского княжества»)*. У цій праці автор спробував критично проаналізувати вищезгадану монографію. Однак стосовно теми, що нас цікавить, він обмежився констатацією викладених трьома попередніми авторами (В.В. Зайцев, І.А. Жуков, К.В. Бабаєв) даних про монети Ратибора. Так само некритично він продублював тезу І. Жукова про те, що ці монети карбовані за зразком печаток Ратибора, яких відомо на даний час 18 екз.³³ Далі названий автор робить висновок, що тепер, після виходу праць К.В. Бабаєва та інших дослідників, монетна справа Тмуторокані виглядає інакше, ніж це уявлялось раніше. Одним з нових виділених її етапів автор називає емісію Ратибора:

Ратибору — единственному известному по имени посаднику не княжеского происхождения — принадлежит значительное количество печатей с надписью «От Ратибора», имевших широкое распространение на территории Древней Руси. Два экземпляра происходят из Керчи. По образу печатей чеканились монеты Ратибора, происходящие с территории Таманского полуострова. Монеты отчеканены из низкопробных биллона и серебра. По-видимому, чеканка была вызвана нехваткой денежных знаков в Тмутаракани³⁴.

Лише після цієї констатації В.М. Чхайдзе переходить до критичного розбору праці й звертається до історичного фону Тмуторокані, якому у роботі К.В. Бабаєва приділено багато уваги й без урахування чого неможливо досконало вивчити монетну справу. І тут з'ясовується, що

в тексте встречаются и ссылки на работы фальсификаторов В.А. Чудинова и С.В. Рябчикова. Таким образом, в книге шаткие гипотезы вкуче с итогами изучения нумизматического материала, в свою очередь, приводят исследователя к неверным выводам. [...] О слабом знакомстве К.В. Бабаева с источниками сви-

33 Чхайдзе В.Н. Нумизматика Тмутаракани (по поводу книги К.В. Бабаева «Монеты Тмутараканского княжества»). *Античная древность и средние века*. Вып. 42. Екатеринбург, 2014, 189–190.

34 Там же, 197–198.

детельствует ещё целый ряд утверждений, не находящихся исторического подтверждения³⁵.

Дослідник констатує, що

практически вся историческая составляющая рассмотренной книги, так же, как и раздел «Современное представление об истории Тмутараканского княжества», отражает исключительно упрощенные представления самого К.В. Бабаева, но никак не «достоверные и общепринятые». [...] С другой стороны, остаётся сожалеть, что эта книга, рассчитанная также на коллекционеров, подстегнёт интерес грабителей и дельцов к нумизматическим и сфрагистическим материалам, происходящим с территории Таманского полуострова³⁶.

На нашу думку, наведені В.В. Зайцевим, К.В. Бабаєвим та І. Жуковим аргументи не видаються достатньо переконливими. Ратибор не міг послабити вплив Візантії у регіоні, карбуючи від свого імені низькопробну й абсолютно неконкурентоспроможну монету, яка швидко псувалася й випадала з обігу. Те, що приписують Ратибору, — випуск мідної монети, покритої тонким шаром срібла — називається «порча монети», а то й зовсім фальшування.

Випуск власної монети, і тим більше — від власного імені — в середньовічні часи завжди був ствердженням суверенітету, або, принаймні, сигналізував претензію на суверенітет володаря, чие ім'я читалося на монеті. Крім того, ім'я володаря на монеті — не орнамент, воно засвідчує доброякісність монети, її офіційний статус, її цінність як платіжного засобу, підтримувану авторитетом влади. «Погана» монета з іменем якогось «урядника» — яку ціну вона мала б в очах населення?

Загально вважається, що після короткого періоду випуску власної монети на рубежі X–XI ст. (Володимир Святий, Святополк та Ярослав Володимировичі) на Русі наступає так званий «безмонетний період». Упродовж другої половини XI ст. монети не карбували, що нині є консенсусом серед дослідників³⁷. Знахідки нових, невідомих науці руських монет цього часу, навіть князівських, автоматично зараховують їх до розряду *spuria*, доки не доведено зворотне. Несподівана поява монет невідомого походження, карбованих боярином від власного імені, мусила б провокувати в науковому співтоваристві стремління до ретельної перевірки їхньої автентичності, а не намагання з легковірним ентузіазмом легалізувати їх у науковому обігу.

Одна із добре відомих і найпоширеніших технік аутентизації підробки чи імітації полягає в орієнтації на якийсь автентичний артефакт, тобто запозичення

35 Чхаидзе В.Н. Нумизматика Тмутаракани (по поводу книги К.В. Бабаева «Монеты Тмутараканского княжества»), 199–200.

36 Там же, 203–204.

37 Спроби Омеляна Прицака переадресувати деякі типи монет Володимира Святого Володимирові Мономаху (Omeljan Pritsak, *The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries* (Cambridge, Mass., 1998) не здобули підтримки в літературі.

його (достовірних) рис, поєднаних із власним витвором. Згодом запозичення будуть свідченням автентичності, а поєднання із науці невідомим — кричатиме про унікальність і високу цінність. Ентузіасти «монет Ратибора», видно, вгадали: монети таки створювалися за зразком печаток Ратибора, що їх автор/автори монет вважали достовірно тмутороканського періоду.

Такою печаткою-зразком було обрано № 67, за збігом (?) класифіковану стандартним і авторитетним каталогом В.Л. Яніна як найдавніший і притому саме тмутороканський тип. Отож, саме з неї запозичено було напис «ОТЪ РАТНБОРА». Однак, коли припускати, що це зробили древні автори штемпеля, якими з необхідністю мали бути ті ж таки майстри-різчики, що виготовляли й матриці для печатки Ратибора, то вони повторили б свій «шедевр» і для монети. Включно із написом на реверсі, який, отже, очікувався б у формі «О КЛНМНСО». Справді, прийнявши таку форму (скопійовану з авторитетного взірця — напису в Софійському соборі), вони не могли думати, ніби вона хибна. І ніщо їм не могло дати зрозуміти, що через багато років, в іншому місці й іншим майстром ім'я буде переправлене на «О КЛНМЕНТ». Якщо ж помилку було таки виявлено, її виправили б простим видаленням однієї зайвої літери, одержавши правильне грецьке «КЛНМНС».

Усупереч цьому на аверсі монет знаходимо русифіковану форму «КЛНМЕНТ», подібно до того, як ім'я читається на печатці № 70. Тобто: для реверсу монет запозичили матрицю лицьової сторони печатки першого типу, а для аверсу — матрицю зворотної сторони четвертого типу. Іншими словами, в формуванні монет взяли участь два різних типи печаток Ратибора, відділені один від одного значною хронологічною дистанцією.

Яким чином половини матриць різних комплектів могли з'єднатися в єдину пару, не ясно. В.Л. Янін зауважував, що однотипність варіантів печатки вказує на те, що вони виникали поступово, в результаті копіювання попередніх зразків, що поступово стиралися від використання. Отже, між віддаленими типами печатки має бути значна хронологічна відстань³⁸, і на момент виготовлення пари матриць четвертого типу матриці першого типу вже давно мусили вийти з ужитку.

Як зазначалося вище, напис «ОТЪ РАТНБОРА» — специфічного призначення. Він вказує на автора письмового послання, до якого прикріплено печатку, і служить свого роду підписом під грамотою. Напис, крім того, вказує на персональний, «один на один», стосунок відправника до адресата. Він, отже, доречний на печатці. Але на монеті подібний напис втрачає свій смисл, адже монета — виріб цілковито іншого роду, знеособлений і позбавлений зв'язку із письмовим документом. Написи на монетах, як правило, є посланнями підданим про статус володаря і природу його влади (пор. у випадку

38 Янин В.Л. *Актовые печати Древней Руси*, 61.

руських монет: «Володимир на столі, а се його срібло/золото», «Святополк на столі», «Ярославове срібло»).

Дослідники, що впроваджують монети з іменем Ратибора в обіг, відзначають досить короткий період їх карбування і до того ж зазначають їх загалом невелику емісію. При цьому підозріло виглядає відсутність хоча б декількох екземплярів таких монет, виготовлених однією парою штемпелів. Це схиляє до думки про «поштучне» карбування, що, звичайно, важко уявити в разі, коли монети справді призначалися для нормального грошового обігу.

Також викликають сумніви обставини знахідок цих монет. К.В. Бабаєв наводить дані про 7 екземплярів³⁹. Усі виявлені шукачами, усі знаходяться у приватних колекціях. Їх «просування» у наукову літературу, в основному, силами колекціонерів та наближених до них дослідників, не дозволяє однозначно підтвердити їх автентичність.

Як відзначив під час обговорення на форумі нумізматичного клубу «Старая монета» один з колекціонерів-дописувачів, на таких монетах не вистачає лише напису *made in Krasnodar*. Сучасні технології дозволяють виготовляти й значно якісніші зразки, часто використовуючи як заготовки монетні кружки з давніх, але повністю стертих, сильно пошкоджених і тому низьковартісних, монет, які потім спеціальним способом обробляються для надання цим екземплярам правдоподібного (давнього) вигляду.

Аномальність монет з іменем Ратибора стає очевиднішою, коли поставити їх в контекст більш достовірної спроби «руської» емісії у Тматорокані. Слідами такої вважають групу монет першої половини XI ст., випущених в період тматороканського князювання Мстислава Володимировича. Монети являють собою імітації міліарісіїв імператора Василія II⁴⁰. Імітація відомої, популярної серед населення монети належить до числа найбільш розповсюджених, «нормальних», способів запровадити власне карбування в середовищі із тривалими традиціями монетної економіки.

На нашу думку, причина несподіваної появи «срібників Ратибора» викликана певним перенасиченням нумізматичного ринку давньоруськими срібниками традиційних типів. Завдяки активній «роботі» чорних копачів, які за допомогою незаконного металопошуку різко збільшили кількість таких монет на руках у колекціонерів Росії та України (за приблизними підрахунками — до кількох тисяч), їх ціна різко впала. Тому й виникла необхідність у новому середньовічному «раритеті», який до того ж начебто походить з округи відомої археологічної пам'ятки — Таманського городища (Тматорокані). Викликає подив те, що дослідник цього городища, керівник Таманської археологічної середньовічної експедиції Інституту археології РАН

39 Бабаєв К.В. *Монеты Тмутараканского княжества*, 29.

40 Див.: Fedir Androshchuk, *Images of Power. Byzantine and Nordic Coinage c. 995–1035* (Kiev and Paris, 2016), 74–89.

В.М. Чаїдзе, у своїй вищезгаданій статті не звернув увагу на відсутність знахідок таких монет серед матеріалів багаторічних досліджень як городища середньовічної Тмуторокани, так і її округи, хоч і чітко зрозумів, що вихід таких праць, як книга К.В. Бабаєва, розрахованих у першу чергу на колекціонерів, підвищує вартість нумізматичних та сфрагістичних матеріалів з означеної території⁴¹.

Допоки такі монети не будуть виявлені в контрольованих обставинах, наприклад, науковцями під час археологічних досліджень, вони залишаться «вислими» монетами «ОТЪ РАТНБОРА».

Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

---

41 Чаїдзе В.Н. Нумизматика Тмутаракани (по поводу книги К.В. Бабаева «Монеты Тмутараканского княжества»), 204. Очевидно, до цієї ж групи монет, імітованих за сфрагістичними пам'ятками, належать т.зв. «монети Олега Святославича», «сенсаційні» та «унікальні» (щодо них див.: Бабаєв К.В. *Монеты Тмутараканского княжества*, 21–27), із характерним для давньоруських печаток написом на реверсі «Господи, помози Михаилу», хоч історія їх виготовлення розпочинається на століття раніше. Цікаво, що уже зараз Бабаєв передбачає появу «монет Романа Святославича», попередника Ратибора на Тмутороканському столі, і навіть те, як вони будуть виглядати: «Монеты князя Романа Святославича также могут быть найдены, и по композиции они вполне могут соответствовать тем же монетам в $\frac{2}{3}$ милиарисия Михаила VII, безусловно известным в Тмутаракани в период правления Романа» (Бабаєв К.В. *Монеты Тмутараканского княжества*, 24).